

Ангелина Бановиќ-Марковска

Имаголошки рефлексии во расказите на Иво Андриќ

Постои едно *imago* кое во прозата на Иво Андриќ навистина привлекува внимание. Тоа е опсесивното присуство на Истокот, оној ориентален амбиент, неговиот декоративен мизансцен прекриен со тенката патина на едно дамнешно време, кое босанската касаба од 19 век ја осветлува со таинствена светлина. За многумина критичари Андриќ не бил само раскажувач со романсиерски зафат, „мудар хроничар на балканскиот караказан“, туку и балкански рапсод со митска сила и модерен сензибилитет, кој раскажува за минатото, за луѓето и за судбините од ова поднебје. Кај други пак, преовладува мислењето дека сиот свој живот писателот Иво Андриќ пишуval и допишувал една приказна – приказна за отоманска Босна и за нејзините жители – откривајќи го својот однос кон историјата, конфесијата, традицијата. Токму за нив и за историските извори во литературата на писател сведочи и неговата докторска дисертација „Развојот на духовниот живот во Босна за време на турското владеење“ (*Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft*), одбранета на Универзитетот во Грац, 1924 година. Совесно проучувани низ архивите и библиотеките на светот, изворите на оваа дисертација ја откриваат Андриќевата широка културна и општествена наобразба, поради која може да се каже дека во својот плоден животен и работен век, овој писател и дипломат, видел и запаметил многу¹. Затоа, и не случајно,

¹ Во 1923 година, Андриќ бил назначен за вицеkonzул во Грац. Со оглед на фактот дека не го довршил факултетот, постоела опасност да добие отказ од Министерството за надворешни работи. Помеѓу можноста да дипломира (со полагање на некаков државен испит) или да брани докторат, Андриќ го избира второто и есента, 1923 година, се запишал на Филозофскиот факултет во Грац. Веќе во јуни, 1924 година, тој ја брани својата докторска дисертација стекнувајќи право да остане во дипломатијата. Кога во 1926 година станал почесен член на САНУ (Српска академија на науките и уметностите), бил назначен за вицеkonzул на Кралството Југославија во Марсеј, а потоа префрлен во Генералниот konzулат во Париз. Своето слободно време го минувал во Националната француска библиотека и во Архивот проучувајќи ги историските материјали за Босна, од почетокот на 19 век. Веќе во 1928 година е вицеkonzул во Мадрид, а 1930 во Женева. Во 1931, во Белград, излегуваат „Аникини времиња“, подолг расказ, во кој некои критичари виделе „зачеток на роман“. Андриќевата дипломатска кариера напредува со вртоглава брзина. Во текот на 1939 година, таа го достигнува својот врв: Андриќ станува амбасадор на Кралството Југославија во Берлин. На 19 април, тој му ги предава акредитивите на канцеларот на Рајхот – Адолф Хитлер. Но, кога есента Германците ја окупирале Полска и многумина научници и писатели депортирале во логор, Андриќ интервенирал кај

делата на Иво Андриќ отсекогаш биле во фокусот на јавноста. Независно дали таа била југословенска, балканска или европска, кон нив се пристапувало со должна почит и внимание. Анализите на неговиот јазичен израз покажуваат дека прозата на овој југословенски нобеловец негува повеќеслоен и поливалентен дискурс кој не би смеел да биде симплифициран зашто, на тој начин би се пригушила неговата полифоничност клучот за разбирањето и демантирањето на некои рецепции кои, во еден не така дамнешен временски контекст, загосподарија со *специфични интерпретативни стратегии* фалсификувајќи го не само Андриќевиот point of view, туку и наративните инстанции во неговите дела, и сè во интерес на една националистичка идеологија според која, Андриќевиот прозен израз литературно ја *отоманизира*л Босна, по истиот принцип по кој евроцентричната западна идеологија го *ориентализира*ла Ориентот. Но бидејќи оваа тема бара поширока елаборација, ќе се задржам на една помалку ризикантна проблематика.

Имено, ќе останам во рамките на *имаготипските* раскази на Андриќ кои го прикажуваат контактот меѓу различни нации и култури, начинот на кои тие меѓусебно се доживуваат преку претставите и сликите што ги создаваат едни за други. Тоа се таканаречените *авто-* и *хетеро-*слики, најчесто оптоварени со клишеа, предрасуди и стереотипи, поради кои на поимот *image* (Guyard), Carté му го придодаде поимот *mirage*, со значење *привид, фатаморгана* или *лажна слика*. Тоа ни кажува дека нема предрасуди за Истиот, туку само за Другиот, за Туѓиот и Различниот кој, во зависност од исклучителните историски ситуации: војните, миграциите, ропствата, може да биде доживеан или како супериорен или како инфериорен. А тоа ги засилува стереотипните однесувања, поточно го стимулира формирањето конструкции и судови за другите народи, за нивниот јазик, вера и традиција, со сиот колонијален или постколонијален багаж кој оди заедно со тоа предубедување. Затоа и велеме дека претставата за Другиот, говорот за него, го покажува односот на силите меѓу различните културни системи, сиот оној социо-историски контекст во кој се впишани претпоставените идеолошки и културни матрици. И бидејќи овој прилог ќе се движи во зададениот временски рамки од

германските власти. Бидејќи политички Белград остварувал тајни контакти, независно од неговите легални-амбасадорски активности, пролетта 1941 година, Андриќ ја понудил својата оставка до надлежните во југословенската престолнина. Таа била одбиена и на 25 март во Виена, како официјален представник на Југославија, Андриќ морал, по службена должност, да присуствува на потпишувањето на Тројниот пакт. Само, еден ден по бомбардирањето на Белград, на 7 април 1941 година, заедно со персоналот на своето министерство, Андриќ го напуштил Берлин, па одбивајќи ја понудата на германските власти да замине во безбедна Швајцарија, се вратил во окупиран Белград.

петнаесетина години (1925-1941), во кој настанала серија имаготипски раскази на Иво Андриќ, ќе се послужам со еден цитат од расказот „Груп“, во кој фра Петар, спротивставувајќи ја сликата на *истиот*, вака ја започнува приказната за *другиот*, *туѓиот*, *инаквиот*: „Таков е *Турчинот* – вели тој – Исечи го на парчиња, секое парче од телото пак му живее за себе. И последниот драм месо му се мрда исто онака и лази во иста насока во која би се движел живиот и целиот Турчин. А *крстениот човек* е како срча: ќе го чукнеш на едно место, а тој се раздробува на парчиња, и за него нема ни лек ни поправка“ (Андриќ 1977: 111).

Сметам дека нема да биде претерано ако се согласам со проследувачите на Андриќевото творештво кои сметаат дека неговите дела треба да се разгледуваат во контекст на неговата биографија, се разбира не во позитивистичка смисла, зашто и самиот Андриќ не сакал такви толкувања, туку во смисла на едно надополнување кое би ги расветлило „темните“, амбивалентни петна во неговиот прозен израз. Мислам на комбинирањето неспоиви особини со кои Андриќ ги ублажувал разликите меѓу ликовите отворајќи им простор на хибридниот идентитетски структури во своите дела. Со оглед на фактот дека неговиот наративен свет е сместен во еден граничен (меѓу)простор, во еден *топохрон* во кој се вкрстуваат различни имаголошки модели, Андриќевиот светоглед отвора можност за превреднување на националните и културните идентитетски структури. Станува заправо збор за „трет простор“, за едно влегување „во јадрото“ кое ја одредува точката на допир меѓу Истиот и Другиот, ја исцртува границата помеѓу културните, историските, половите, па и расните, интелектуалните и социолошките обележја, поради кои некој идентитет се разликува од Другите, но и од нему сличните. И бидејќи ние сме она што нè прави различни од секое друго лице (различноста е, впрочем, најглавната карактеристика со која се потврдува посебноста на идентитетот), нашиот идентитет е незамислив без својот алтеритет, не само како негов контрастивен, туку и како конститутивен елемент. Алтеритетот вклучува, алтеритетот исклучува. Затоа процесот на формирањето идентитети ја подразбира *сликата на Другиот*.

Самиот Андриќ е продукт на таа *другост*, на една специфична, синкретична, безмалку контрадикторна босанско-херцеговска традиција, слика и прилика на нејзината духовна и културна микстура. Таа нашла свој целосен израз во сферата на секојдневниот живот каде што, на еден јазик, се преплетувале четири различни ентитети: бошњачко-муслиманскиот, српско-православниот, хрватско-католичкиот и еврејско-сефардскиот, надополнети (во период од 4 века) и со османлиската, а во еден, виситна краток но значаен период, и со австриската културна матрица. Таа синкретичност дошла како резултат на еден комплексен културно-историски процес кој не останал лишен од етноконфесионалните и културните антагонизми на локалниот и

специфичен босански микрокосмос, „jedan predmoderni svijet starinskih, patrijarhalnih vrijednosti, svijet šutnje i sporoga vremena, zatumljenih sudbina i nijemih tragedija, svijet u kojemu je individualna sudbina uvijek podređena tvrdim zakonima i duhu komunitarizma. To je onaj konzervativni i konzervirani svijet Bosne u kojemu se *dram radosti dušom plaća...*“, вели Иво Ловреновиќ во својата книга за Андриќ (http://www.okf-cetinje.org/cms/upload/pdf/Ivan_Lovrenovic_Ivo_Andric_Paradoks_o_sutnji.pdf).

Затоа и инсистирам толку на тој биографски контекст кај Андриќ, оти сликите запаматени од најраното детство, насобраните емоции зачинети со историските збиднувања од неговиот формативен период, го креирале оној специфичен социокултурен и историски background од кој ја црпел тој својата имагинација за луѓето и за топосот на кој со векови се вкрстувале различни јазици, религии и традиции. И бидејќи тие слики ја осветлуваат културната парадигма на едно дамнешно простор-време, потенцираните разлики и наметнатите предрасуди укажуваат на можните влијанија што врз поливалентната, мултикултурална слика на босанско-муслиманската касаба од 19 век, би ги извршила некоја професионална или патријархална парадигма. Еве една наративна секвенца која на најдобар можен начин го илустрира реченово: „Почнуваше мирно лето со добро изгледи. Но чаршијата беше загрижена и немирна... По дуќаните оците опкружени од загрижени и внимателни слушатели, читаат турски весници, ги преведуваат и толкуваат. Во магазата на аџи Иво Ливаиќ, фра Грго Мартиновиќ го чита кришум и го преведува Pester Lloyd, а по дуќаните во Варош, со џебовите полни италијански весници, обиколува Стево Петрановиќ, бивш учител во српското училиште, а сега во служба на италијанскиот конзулат. Во чекор зад него оди чиновникот на австрискиот конзулат, Херкаловиќ, добро облечен и згоен Личанец, и со бирократско достоинство му раскажува секому за своето Царство и за неговата сила и ред. А дуќанчиите од сите четири вери, слушаат, пушат, нишаат со главата, но самите не зборуваат ништо... А притоа секој има своја мисла што не се кажува и се крие, но со која живее секој и за која, кога треба, се бори, се троши и гине“ (Андриќ 1977: 86-87).

Гледаме колку, за разбирањето на феноменот *балкански идентитет*, е важно прифаќањето на Разликите. Но колку и да успевал да се интегрира, балканскиот субјект во расказите на Андриќ секогаш настајувал да ја задржи и покаже својата Другост, барем преку припадноста кон својата етничка или религиозна културна заедница. Таквите настојувања Амин Малуф ги нарече *племенски концепции* на идентитетот, а причините ги виде во минатото. Во случајот на Иво Андриќ и неговата проза, нив ги лоцираме во периодот на отоманското владеење кое по повлекувањето од Балканот продуцирало мноштво *хибридни идентитети* (како психолошки, идеолошки и геополитички конструкции), видени не само со очите на *надворешните други* (Европа,

Австрија, Турција), туку и со очите на *внатрешните други* (самите Балканци). Можеби најдобра илустрација за реченово нуди следниов фрагмент од „Чаша“ на Иво Андриќ. Имено: „Фра Никола Граниќ... го нарекуваа Мумин, зашто таков турски табиет немаше ни во турското уво, а камоли меѓу крстениот свет и фратрите... како и сите Граниќи, имаше однекаде турска жичка. Беше силен по латински јазик и знаеше турски како малку кој меѓу фратрите и пред и по него“ (Андриќ 1977: 138), вели нараторот во овој расказ подвлекувајќи ја идејата дека не постојат култур(ал)но цврсти идентитети, особено не овде, на Балканот, каде што судбините на балканските субјекти се сврзани и со влијанијата од Ориентот и со влијанијата од Окцидентот, иако никогаш, целосно, не му припаѓаат ниту на едниот, ниту на другиот културно-историски контекст. Доживуван како *ист а друг* за своите, ликот Фра Никола Граниќ како да останал надвор од просторот на припадноста потврдувајќи го културниот процеп² дефиниран од постколонијалниот теоретичар Хоми Баба (Bhabha) како „културна дисеминација“, која го живее и овде, ете, својот *помеѓу-момент*.

Затоа и сакам да подвлечам дека културите, сами по себе, се нецелосни без Другоста како феномен, како огледало и надополна, бидејќи нема самостојна и хомогена културна рамка – таа е хибрид од вредности и верувања. Еве уште еден пример од Андриќевиот расказ „Груп“ со кој се потврдува реченово, но од една поинаква перспектива. Имено, кога Фра Петар ја раскажува својата приказна за Челеби Хафиз, тој вели: „Тоа се случило во Азија, во земјата каде што е сè можно и каде што секој жив во целиот живот се прашува како е ова и зошто е она, а каде што никој никому не може да му одговори и да му објасни, каде што прашањата не се решаваат туку се забораваат. И толку свет и народи таму живеат“ (Андриќ 1977: 109).

Но и балканските народи знаат да се гледаат себеси како Други. Најдобар пример за тоа се автосликите со кои се жигосуваат/стигматизираат меѓусебно, како најдобар пример за *имаголошки модалитети на другоста и на идентитетот*. Еве пример. Во расказот „Мара милосницата“, свештеникот фра Грго вака ја опишува „турската милосница“ која по една таква стигматизација, по една изолираност и отфрленост од својата католичка и патријархална заедница, не може а да не се чувствува инфериорно и недостојно: „Знаеш ли што си ти сега во божјите очи и во очите на христијанскиот свет? Ѓубре, ѓубре, полно смрдеа и црви!“... Пред тој поглед и пред тие зборови нејзе ѝ се чинеше дека целата се собира некаде и се смалува, дека не стои на земи и дека телото ѝ исчезнува пред толкавиот срам, се топи и постои само уште

² И самиот Андриќ, иако со блага нота на подбивност, бил нарекуван „фра Иван-бег“ или „католички поп“. Синтагмите, небаре етноконфесионални етикети, кажуваат многу повеќе од мојата намера да го појаснам контекстот во кој биле изречени.

во свеста, како црна дамка што не би можела да ја измие никаква усилба и болка“ (Андриќ 1977: 106). Андриќевата Мара и самата реагира на помислата дека *нејзините* не ја гледаат веќе исто, дека по нејзиното „припаѓање“ кон Вели-паш, не може да биде ништо друго освен една *обична* и недостојна *турска милосница*: „Таа и самата помислуваше на тој збор, во кој чувствувааше нешто модро, меко и разлеано, но смртоносно; навистина, помислуваше на него, но никогаш не го слушна од никого, ниту се осмели да го изговори самата пред себеси; него не го изговори ни фра Грго во својот најголем гнев; сега е изговорен и таа се затетерави под него како под конечен удар“ (Андриќ 1977: 128).

Но создавајќи слики за Другите, ние создаваме и слики за себеси. Еве како со зборовите на ликот фра Никола Граниќ, наречен Мумин, е дадена таа проекција: „А ти мислиш дека таквите какви што сме ние, таму во светот ги чекаат и не започнуваат теферич без нас! Е мој Јусуфе, тоа не е за нас фратрите и Бошњаците. Да, овде те чека кривата босанска бразда и фратарската мака и сиромашкиот бир и тешката служба, а од другата страна може да биде колај и секоја убавина. Но, што ти вреди, кога тоа не е твојата страна! И да појдеш таму ништо нема да ти користи. Цел век ќе останеш она што си... И да бидеш богат и силен, и страшен, прв меѓу првите, никој да не смее ни збор да ти каже, ти би му го прочитал тоа во очите... Туку седи си каде што си, на своето место и во својот свети Ред! Па ако баш мора да грешиш, греши овде“ (Андриќ 1977: 141-142). Затоа ќе речам дека Андриќевото помање на феноменот *припадност/неприпадност* кон некоја етно-лингвистичка или над-национална заедница, развила кај него една амбивалентна, безмалку *апатридна филозофија на идентитетот* (Ловреновиќ) која открива еден суптилен ум, опседнат од комплексноста на феноменот Босна, од оној хибриден топос на *културна плуралност*, виден како *граница-мост* меѓу Окцидентот и Ориентот, меѓу рационалното и ирационалното, демократијата и теократијата, небаре потврда за светлото и темното, за лицето и опачината на *истоста* и *другоста во самите нас*. Мостот на великиот везир Јусуф од Жепа, најдобро ја илустрира оваа моја размисла. Со оваа најуспешна Андриќева метафора сакам да го завршам своето патување низ имаголошките рефлексии на овој писател со над-идентитетска припадност: „И ова утро везирот.. мислеше на далечната планинска и темна земја Босна (отсекогаш при помислата на Босна имаше кај него нешто темно), која и самата светлост на исламот можеше само делумно да ја осветли и во која е животот, без каква и да е човечност и питомост, сиромашен, штур и одвратен... Но пределот не можеше да се припије до мостот, ниту мостот до пределот. Гледан отстрана, неговиот бел и смело извиткан лак изгледаше секогаш одвоен и секогаш сам, а го изненадуваше патникот како необична мисла, заталкана и фатена во карпите и дивината“ (Андриќ 1977: 182-183).

Литература:

1. Lovrenović Ivo 2008: Ivo Andrić, paradoks o šutnji. In: *ARS (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, Cetinje: br. 1-2/2008 (http://www.okfcetinje.org/cms/upload/pdf/Ivan_Lovrenovic_Ivo_Andric_Paradoks_o_sutnji.pdf)
2. Nojman Iver B. 2011: *Upotrebe drugog: „Istok u formiranju evropskog identiteta*. Beograd: Službeni glasnik (Beogradski centar za bezbednosnu politiku)
3. Андриќ Иво 1977: Аникините времиња. In: *Собрани дела на Иво Андриќ: Елена, жена што ја нема* (книга седма). Скопје: Мисла/Београд: Просвета/Zagreb: Mladost/Ljubljana: Državna založba Slovenije/Sarajevo: Svijetlost
4. Андриќ Иво 1977: Мара милосницата. In: *Собрани дела на Иво Андриќ: Елена, жена што ја нема* (книга седма). Скопје: Мисла/Београд: Просвета/Zagreb: Mladost/Ljubljana: Državna založba Slovenije/Sarajevo: Svijetlost
5. Андриќ Иво 1977: Труп. In: *Собрани дела на Иво Андриќ: Жед* (книга шеста). Скопје: Мисла / Београд: Просвета/ Zagreb: Mladost / Ljubljana: Državna založba Slovenije / Sarajevo: Svijetlost
6. Андриќ Иво 1977: Чаша. In: *Собрани дела на Иво Андриќ: Жед* (книга шеста). Скопје: Мисла/Београд: Просвета/Zagreb: Mladost/Ljubljana: Državna založba Slovenije/Sarajevo: Svijetlost
7. Андриќ Иво 1977: Мостот на Жепа. In: *Собрани дела на Иво Андриќ: Жед* (книга шеста). Скопје: Мисла/Београд: Просвета/Zagreb: Mladost / Ljubljana: Državna založba Slovenije/ Sarajevo: Svijetlost

(Текстот е дел од проектот "Andrić-Initiative: Ivo Andrić u europskom kontekstu", прочитан на симпозиумот "Andrićevo stvaralaštvo od 1925. do 1941.", на 6, 7 и 8 октомври 2011, во Грац, Австрија.)